

Cywilizacja i kanonizacja prawa o aktach stanu cywilnego

Wyodrębnione empirycznie działy prawa, takie jak np. prawo cywilne, prawo administracyjne, prawo karne – nie są strukturami ściśle rozłącznymi; stykają się ze sobą skomplikowanymi sferami tzw. pogranicza, szczególnie trudnymi do delimitacji.

Jan Jeżewski¹

Abstrakt

W polskiej doktrynie prawniczej co pewien czasu odżywa spór o miejsce w systemie prawa cywilnego dwóch aktów normatywnych: kodeksu rodzinnego i opiekuńczego oraz prawa o aktach stanu cywilnego. Jednym z walorów tego sporu jest możliwość ukazania interferencji prawa publicznego i prywatnego. Wprowadzenie do rodzimego prawoznawstwa kanonicznej formy zawierania małżeństwa cywilnego spowodowało inkorporowanie do niego pewnych elementów prawa kanonicznego. Stąd też można mówić o dualistycznej konstrukcji przenikania się reżimów prawnych na forach prawa państwowego i prawa kanonicznego. To swoiste pogranicze oddaje specyfika przedmiotowa prawa o aktach stanu cywilnego nacechowana dwustopniowym, dualnym krzyżowaniem się odmiennych porządków prawnych. Na pierwszym stopniu, w obszarze krajowego systemu prawnego, zachodzi dualizm: prawo administracyjne (publiczne) – prawo rodzinne (prywatne). Na drugim zaś, w obszarze interferencji porządku prawnego polskiego i wyznaniowego, zachodzi dualizm: prawo państwowe – prawo kanoniczne. Dualizm pierwszego stopnia określony został umownie pojęciem „cywilizacji” prawa o aktach stanu cywilnego a dualizm drugiego stopnia – „kanonizacji” prawa o aktach stanu cywilnego.

Słowa kluczowe

przenikanie porządków prawnych, dualizm prawa, kodeks rodzinny i opiekuńczy, prawo kanoniczne, prawo o aktach stanu cywilnego, kanoniczna forma zawarcia małżeństwa cywilnego

1. Dualizm porządków jurydycznych

W polskiej literaturze prawniczej czasu transformacji polityczno-ustrojowej odżył na nowo spór, zwłaszcza wśród cywilistów, o miejsce w systemie prawa dwóch aktów normatywnych: kodeksu rodzinnego i opiekuńczego² oraz ustawy rejestrującej stan cywilny³. Na jego intensywność wpływa przede wszystkim dyskusja prowadzona

¹ J. Jeżewski, *Administracja pod rządem prawa cywilnego. Z badań porównawczych nauki prawa administracyjnego*, „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, Seria A, Nr 164, Wrocław 1974, s. 8-9.

² Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2017 r. poz. 682), dalej: k.r.o..

³ Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. z 2016 r. poz. 2064 z późn. zm.), dalej: p.a.s.c.

w Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego, która rozważyła, nawiązując do klasycznego wzorca legislacji zachodnioeuropejskich, umiejscowienie prawa rodzinnego w kodeksowej strukturze prawa cywilnego, rezygnując z odrębnej kodyfikacji stosunków rodzinnych, zważywszy, że w *opinio communis* przedstawiciele doktryny prawo rodzinne stanowi dział prawa cywilnego⁴.

Dyskusja ta swym zasięgiem obejmuje także kwestię zachowania administracyjnoprawnej samodzielności prawa o aktach stanu cywilnego bądź jego „ucywilizowania” przez inkorporowanie do k.r.o., a w konsekwencji do kodeksu cywilnego⁵, przy założeniu, że w przyszłości zostanie przyjęta koncepcja poszerzenia materii tego kodeksu o kolejną księgę – prawo rodzinne. To drugie rozwiązanie było już sygnalizowane w piśmiennictwie w latach osiemdziesiątych XX w. Jego zwolennicy, dostrzegając „wczoraj” i „dziś”, rozproszenie oraz niespójność merytoryczną i legislacyjną między normami k.r.o. a p.a.s.c., jako remedium proponują kodeksowy monizm prawa cywilnego z włączonym już nie tylko prawem rodzinnym, ale i prawem o stanie cywilnym⁶.

Prezentowany zamysł, nawiązujący do myśli prawodawczej Kodeksu Napoleona z 1804 r.⁷, nie wydaje się przekonywający w kontekście rozwijających się autonomicznie przez ponad dwieście lat działów prawa: cywilnego i administracyjnego. Ewolucja gałęziowego systemu prawa, mimo wzajemnego przenikania się norm i to nie tylko z obszaru stosunków rodzinnych i administracyjnych, dąży do zachowania ich odrębności. Prawodawca, respektując zasady prawidłowej legislacji, przestrzega poprawnego oddzielenia przepisów o charakterze rodzinnoprawnym pomieszczonych w k.r.o. od przepisów o charakterze administracyjnoprawnym, z jakich głównie składa się p.a.s.c. Dyrektywy techniki prawodawczej dotyczące systematyki zewnętrznej aktów normatywnych przesądza o ich rozłącznym ujmowaniu w ramy odrębnych ustaw, co stanowi o niezależności prawa administracyjnego i prawa rodzinnego jako wyspecjalizowanej subgałęzi prawa cywilnego. Jak trafnie zauważa J. Gajda, w polskim porządku prawnym utrwaliła się tendencja kwalifikowania materii p.a.s.c. do odrębnej od k.r.o., a także ewentualnie nowego kodeksu cywilnego, ustawy⁸. Prawodawca z chwilą wejścia w życie dnia 1 marca

⁴ Zob. np. stanowisko aprobujące Z. Radwańskiego, redaktora publikacji: *Zielona księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2006, s. 28 i n.; *idem*, *Zielona księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego Rzeczypospolitej Polskiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007, z. 1, s. 7; *idem*, *Miejsce prawa rodzinnego w systemie prawa*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 1, s. 3-15. Zob. stanowisko dezaprobuje m.in.: E. Holewińska-Łapińska, *Opinia sędziów na temat przedstawionego w „Zielonej księdze” usytuowania prawa rodzinnego w przyszłej kodyfikacji*, „Rodzina i Prawo” 2008, nr 9-10, s. 17-33; M. Nazar, *Problemy nowelizacji prawa rodzinnego*, „Rejent” 2005, nr 9, s. 104-110.

⁵ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. z 2017 r., poz. 459 z późn. zm.).

⁶ Zob. np. Z. Radwański, *Problemy kodyfikacji prawa rodzinnego*, [w:] J. Błeszyński, J. Rajski (red.), *Rozprawy z prawa cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Witolda Czachurskiego*, Warszawa 1985, s. 59-60.

⁷ W systematyce kodeksu Napoleona, wzorowanej na rzymskim trójpodziale: *personae*, *res* i *actiones*, regulacje prawnorodzinne (małżeństwa, władzy ojcowskiej, adopcji, opieki i kurateli) wraz z przepisami dotyczącymi stanu cywilnego zawierała księga I – o osobach. Zob. *Kodex Napoleona z przypisami. Xiąg trzy*, Warszawa 1810, cyfrowe wydanie dostępne w Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Wrocławskiego pod adresem online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/3661> [dostęp 3.11.2017].

⁸ J. Gajda, *Nowe prawo o aktach stanu cywilnego z 28 listopada 2014 r. – kilka pierwszych refleksji*, „Technika i USC” 2015, nr 1, s. 5.

2015 r. nowego p.a.s.c. potwierdził ją, umiejscawiając ów akt, tak jak to ma miejsce od przeszło siedemdziesięciu lat⁹, w obszarze prawa publicznego, *in concreto* prawa administracyjnego. Ponadto ugruntował swą koncepcję legislacyjną, wprowadzając po raz pierwszy w powojennej historii rejestracji stanu cywilnego w wiodącym akcie normatywnym, przepis dookreślający zakres stosowania kodeksu postępowania administracyjnego¹⁰ w sprawach dotyczących stanu cywilnego¹¹.

Zarysowany tylko pewien fragment sporu pokazuje kompleksowy charakter p.a.s.c., obejmujący przepisy należące do różnych gałęzi prawa, które współkształtują status cywilny osoby fizycznej w społeczeństwie. Zagadnienie tytułowe niniejszego opracowania swą tematyką wpisuje się w tę rekodyfikacyjną dyskusję, wzmacniając spojrzeniem administratywisty stanowisko prawodawcy przesadzające o miejscu nowej ustawy p.a.s.c. w systemie prawa publicznego. Obrazuje ono złożoność przedmiotu jednego z tych szczególnych aktów normatywnych, którego nie można jednoznacznie zakwalifikować do określonego działu prawa ze względu na jego międzygałęziowy, szczególnie administracyjno- i rodzinnopravny, charakter. Ponadto, co zasługuje na podkreślenie, akt ten inkorporuje do polskiego porządku prawnego pewne elementy prawa kanonicznego (np. formę zawarcia małżeństwa) wraz z jego terminologią (np. ordynariusz miejsca, administrator parafii). Tak więc p.a.s.c. to rodzaj aktu normatywnego o charakterze mieszanym, międzygałęziowym, kompleksowym czy też granicznym. Terminy te, zwłaszcza ostatni, znajdują zastosowanie w deskrypcji tytułowej problematyki.

W teorii administratywistyki obszar styku *ius administrare* z innymi gałęziami prawa określa się za F. Longchamps'em mianem pogranicza prawa administracyjnego¹². Konotacja tego pojęcia ewoluowała zwłaszcza przy okazji rozpatrywania koincydencji prawa administracyjnego z prawem cywilnym. Implikatywnie termin ten oddaje specyfikę strukturalno-jakościową p.a.s.c. nacechowaną dwustopniowym, dualnym krzyżowaniem się odmiennych reżimów prawnych. Na pierwszym stopniu, w obszarze krajowego systemu prawnego, zachodzi dualizm: p.a.s.c. (prawo administracyjne, publiczne) – k.r.o.

⁹ W ujęciu diachronicznym prawo o aktach stanu cywilnego regulowały cztery akty normatywne o charakterze administracyjnoprawnym. Dwa dekrety z dnia 25 września 1945 r. (Dz. U. Nr 48, poz. 272 z późn. zm.) i 8 czerwca 1955 r. (Dz. U. Nr 25, poz. 151 z późn. zm.) oraz dwie ustawy z dnia 29 września 1986 r. (Dz. U. Nr 36, poz. 180 z późn. zm.) i obecna przywołana w przyp. 3.

¹⁰ Zob. art. 12 p.a.s.c., normujący zakres stosowania ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2017 r., poz. 1257).

¹¹ P.a.s.c. z 1945 r. i 1955 r. nie zawierało regulacji dotyczącej stosowania procedury administracyjnej w sprawach dotyczących rejestracji stanu cywilnego. Lukę tę wypełniały przepisy wykonawcze odsyłające do posiłkowego stosowania w tym zakresie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o postępowaniu administracyjnym (Dz. U. Nr 36, poz. 341 z późn. zm.). W pierwszym przypadku był to § 123 rozporządzenia Ministra Administracji Publicznej i Sprawiedliwości z dnia 24 listopada 1945 r. w sprawie wykonania prawa o aktach stanu cywilnego oraz przepisów wprowadzających to prawo (Dz. U. Nr 54, poz. 304 z późn. zm.). W drugim natomiast pkt 7 Instrukcji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych dla urzędów stanu cywilnego i organów nadzoru z 1955 r., cyt. za: J. Litwin, *Prawo o aktach stanu cywilnego. Komentarz*, Warszawa 1961, s. 53, 63-64. Najbardziej niekorzystna sytuacja była pod rządami p.a.s.c. z 1986 r. Ustawa oraz przepisy wykonawcze nie normowały *ekspresis verbis* kwestii stosowania przepisów kodeksu postępowania administracyjnego w sprawach z zakresu rejestracji stanu cywilnego.

¹² F. Longchamps, *Problemy pogranicza prawa administracyjnego*, „Studia Prawnicze“ 1967, z. 16, s. 3. Por. J.S. Langrod, *Instytucje prawa administracyjnego. Zarys części ogólnej*, t. I, Kraków 1948, s. 45.

(prawo rodzinne, prywatne). Na drugim zaś, w obszarze interferencji porządku prawnego świeckiego i wyznaniowego, zachodzi dualizm: p.a.s.c. (prawo państwowe) – KPK¹³ (prawo kościelne). *De nomine* dualizm pierwszego stopnia można określić umownie pojęciem „cywilizacji“ p.a.s.c., a dualizm drugiego stopnia – „kanonizacji“ p.a.s.c. Problematyka ta zostanie podjęta w dalszej części szkicu, który ma na celu jedynie zarysować wybrane związki, jakie sytuują się na osi prawo stanu cywilnego – prawo rodzinne – prawo kanoniczne. Metodologiczny klucz umożliwiający „wypreparowanie“ płaszczyzn pogranicza (*mixti iuris*) tkwi w międzygałęziowej postaci wspomnianych aktów prawnych.

2. Dualizm pierwszego stopnia

2.1. By zilustrować tezę o cywilizacji p.a.s.c., potrzebne są dwa założenia porządkujące. Pierwsze, od wydania prymarnych komentarzy do p.a.s.c. przez J. Litwina, wybitnego twórcę i specjalistę tej dziedziny, przedstawiciele administratywistyki zajmują jednoznaczne stanowisko w kwestii lokowania owej subgałęzi w obszarze prawa administracyjnego, z jednoczesnym akcentowaniem wielopoziomowych związków zachodzących na styku prawa rodzinnego i prawa o rejestracji stanu cywilnego¹⁴. Problematyka stanu cywilnego jako przedmiot badań teoretycznych, praktycznych i dydaktycznych należy do dziedziny prawa administracyjnego, o czym świadczą rozliczne publikacje podręcznikowe, monograficzne czy też pryncypialne¹⁵.

Drugie, wśród cywilistów dominuje pogląd uznający prawo rodzinne za integralną część (dział) prawa cywilnego, a przepisy k.r.o. za *lex specialis* wobec unormowań kodeksu cywilnego¹⁶. Usytuowanie prawa rodzinnego w odrębnej kodyfikacji nie jest

¹³ Kodeks Prawa Kanonicznego ogłoszony przez papieża Jana Pawła II dnia 25 stycznia 1983 r. dekretem *Sacrae disciplinae leges*, promulgowany w „Acta Apostolicae Sedis” 1983, vol. 75, cz. II, dalej cyt.: KPK.

¹⁴ W pierwszym komentarzu J. Litwin tak pisał o tych związkach: „przepisy o rejestracji stanu cywilnego są zbiorem norm proceduralnych i wyjątkowo tylko zawierają normy o charakterze materialnym [...], toteż w zasadzie ewolucja Prawa o aktach stanu cywilnego – jeśli chodzi o problemy zasadnicze – iść będzie zawsze śladem ewolucji Prawa rodzinnego i Prawa Małżeńskiego”; *idem, Prawo o aktach stanu cywilnego z komentarzem*, Łódź 1949, s. 12. W kolejnym komentarzu stwierdza: „Normy dotyczące organizacji i działalności organów administracji państwowej w dziedzinie rejestracji stanu cywilnego są niewątpliwie normami prawa administracyjnego [...] – jednakże w żadnym chyba dziale prawa administracyjnego organy administracyjne nie stykają się w tak szerokiej mierze z problematyką cywilnoprawną. Dlatego też komentarz zawiera także informacje i wyjaśnienia z zakresu przepisów materialnego prawa rodzinnego, ograniczając się oczywiście do kręgu zagadnień występujących w praktyce urzędów stanu cywilnego, tzn. tych, które pozostają w bezpośrednim związku z przedmiotami rejestracji i w granicach zadań rejestracji”; *idem, Prawo o aktach stanu cywilnego. Komentarz...*, s. 8. Zob. także analogiczną wypowiedź: K. Gonderek, A. Ustowska, *Prawo o aktach stanu cywilnego z komentarzem. Przepisy wykonawcze i związkowe*, Warszawa 1991, s. 13-14.

¹⁵ Zob. tytułem przykładu: W. Maciejko, *Osobowe prawo administracyjne*, Warszawa 2007, s. 23 i n.; A. Szadok-Bratuń, *Procedura zawierania małżeństwa „konkordatowego” w kontekście polskiego prawa administracyjnego*, Wrocław 2013; P. Kasprzyk, *Relacje pomiędzy wójtem (burmistrzem, prezydentem miasta) a zawodowym kierownikiem USC w prawie polskim*, „Metryka” 2015, nr 1, s. 15 i n.

¹⁶ Zob. np. T. Smyczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009, s. 14-15; M. Andrzejewski, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2006, s. 2 i n.; M. Nazar, *op. cit.*, s. 104 i n. oraz publikacje Z. Radwańskiego przywołane w przyp. 4.

wystarczającym zabiegiem technicznoprawnym, by traktować je jako samodzielną gałąź prawa. Legislacyjna „autonomia” k.r.o. nie spełnia wymagań stawianych kodeksom, co szczególnie widać w braku części ogólnej i silnych związkach konstrukcyjno-pojęciowych prawa rodzinnego z prawem cywilnym. Termin „prawo cywilne” ma w języku polskim dwojakie znaczenie: węższe, gdy odnosi się wyłącznie do gałęzi prawa prywatnego, w skład którego wchodzi dział kodeksu cywilnego, i szersze, gdy zakres tego pojęcia obejmuje dział pozakodeksowy: prawo rodzinne¹⁷. W tym ostatnim znaczeniu termin ten będzie stosowany w przedmiotowych rozważaniach.

2.2. Przez pojęcie „cywilizacji” p.a.s.c. (prywatyzacji prawa publicznego) rozumieć należy taki fragment porządku prawnego, w którym pewna część zadań, kompetencji, działań administracji stanu cywilnego normowana jest prawem cywilnym – rodzinnym. By zobrazować urobioną na potrzeby prowadzonych analiz definicję powyższego pojęcia, warto przypomnieć sformułowany w literaturze pogląd K. Gondorka i A. Ustowskiej, nieco go aktualizując. Z punktu widzenia mocy prawnej autorzy nie różnicują ustawy k.r.o. od ustawy p.a.s.c. Prawodawstwo polskie, także pod rządami obowiązującej konstytucji, nie przydaje ustawom-kodeksom wyższej rangi w postaci tzw. ustaw organicznych, jak ma to miejsce np. we Francji. Różnicują oni natomiast strukturę normatywną wspomnianych aktów prawnych. W ich ocenie przepisy p.a.s.c. mają w zasadzie charakter prawnoformalny (organizacyjno-techniczny), w przeciwieństwie do przepisów k.r.o. o charakterze materialnoprawnym. Regulują przede wszystkim procedury rejestracji urodzeń, małżeństw i zgonów oraz zasady i tryb dokonywania innych czynności związanych z rejestracją stanu cywilnego, nie określają natomiast skutków prawnych zdarzeń podlegających rejestracji. Instytucje prawne kształtujące stan cywilny osób lub poszczególne elementy tego stanu oraz skutki prawne zdarzeń mających wpływ na stan cywilny stanowią przedmiot regulacji przede wszystkim k.r.o. Chodzi tu o przepisy o zawarciu małżeństwa i jego ustaniu (art. 1-22, 55, 56 i 59 k.r.o.), o nazwiskach małżonków (art. 25 k.r.o.), o pokrewieństwie, a mianowicie o pochodzeniu dziecka i jego nazwisku (art. 61⁹-86 i art. 88-90¹ k.r.o.) oraz o przysposobieniu i jego rozwiązaniu (art. 114-127 k.r.o.)¹⁸.

Przedstawiciele nauki prawa administracyjnego trafnie uważają, że podział systemu prawa na gałęzie (według kryterium przedmiotu regulacji) nie wyklucza możliwości

¹⁷ W ujęciu historycznym *ius civile* pojawiło się w wielonarodowym państwie rzymskim na oznaczenie prawa obywateli rzymskich, któremu przeciwstawiano *ius gentium* (prawo narodów), regulujące stosunki między *cives romani* i pozostałymi narodami Imperium Romanum. Tak więc *ius civile* było początkowo zarówno prawem publicznym, jak i prywatnym obywateli danego państwa, co podkreśla jego źródłosłów pochodzący od rzeczownika *civis* – obywatel. W tym etymologicznym znaczeniu termin ten nadal jest używany w obecnej nomenklaturze prawniczej. Wyrazem tego są m.in. takie pojęcia, jak: „akty stanu cywilnego”, „stan cywilny”, „służba cywilna” występujące na gruncie prawa publicznego i prywatnego. Kapitalnym przykładem jest KPK, w którym nie stosuje się terminów: „prawo świeckie”, „prawo państwowe”, „prawo narodowe”, lecz zachowuje dawne nazewnictwo *ius civile*. Nazwa *ius civile* nadal ma więc dwa typy desygnatów. Oznacza jedną z gałęzi prawa, przy czym konotacja tej nazwy może obejmować wyłącznie prawo cywilne bądź też przynależące do niego prawo rodzinne, albo prawo świeckie, czyli wszystkie obowiązujące na terytorium danego państwa normy prawne. Zob. K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978, s. 24-27, 56-63; A. Wolter, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1986, s. 11-13, 29-31.

¹⁸ K. Gondorek, A. Ustowska, *op. cit.*, s. 13-14.

jednoczesnego, wielokrotnego klasyfikowania niektórych norm do różnych obszarów prawa¹⁹. Międzygałęziowa regulacja zdarzeń z zakresu stanu cywilnego stwarza możliwość analizowania ich dwójako, odrębnie lub łącznie, z perspektywy *ius administrare* i/lub *ius familiae*. W konsekwencji oznacza to, że problematyka ta może być badana w ujęciu jednopłaszczyznowym polegającym na „rozparcelowaniu” jej przedmiotu pomiędzy naukę prawa administracyjnego i rodzinnego, które to ujęcie zachowuje metodologiczną tożsamość każdej z tych nauk. Alternatywą takiego podejścia jest ujęcie wielopłaszczyznowe ukazujące co najmniej dwuaspektowy obraz złożonych zjawisk, które kształtowane są przez normy należące równocześnie do prawa administracyjnego i rodzinnego. To drugie podejście ukazuje, trawestując słowa F. Longchamps, taki fragment porządku prawnego, który jest zarazem prawem administracyjnym i rodzinnym²⁰.

2.3. Analiza przepisów k.r.o. przeprowadzona pod względem treściowo-ilościowym pokazuje zbiór ponad dwudziestu kategorii kompetencji kierownika urzędu stanu cywilnego (dalej: USC), stanowiący swoisty rodzaj odniesień do p.a.s.c., określane mianem cywilizacji prawa administracyjnego²¹. Tematyczne wyszczególnienie norm tak cywilizowanych daje wyobrażenie o przenikaniu się praw prywatnego i prawa publicznego:

- 1) przepisy o zawarciu małżeństwa w formie cywilnej i wyznaniowej, w tym kanonicznej (art. 1 § 1-3, art. 3, art. 4, art. 4¹ § 1 i 3, 5, art. 7 § 1-4, art. 9 § 1 k.r.o.);
- 2) przepisy o nazwisku małżonków, w tym rozwiedzionych (art. 25, 59 k.r.o.);
- 3) przepisy o pochodzeniu dziecka i jego nazwisku (art. 73 § 1-3, art. 74 § 1-2, art. 75¹ § 1, art. 88 § 3, art. 90 § 1 k.r.o.)

Ramy artykułu uniemożliwiają szczegółową deskrypcję powyższego wyliczenia. Jednak dla dopełnienia rozważań i uprawdopodobnienia przyjętej tezy należy zilustrować na wybranych przepisach duopole związków normatywnych i terminologicznych, zachodzących na styku prawa rodzinnego z prawem administracyjnym. Klasycznym przykładem takiego cywilizowanego przepisu jest art. 1 § 2 k.r.o. Z jednej strony, zawiera on normę kompetencyjną kierownika USC do sporządzenia aktu małżeństwa zawartego w formie wyznaniowej, w tym kanonicznej ze skutkami w prawie polskim. Z drugiej – nadaje tej czynności materialno-technicznej cechę przesłanki konstytutywnej, warunkującej powstanie małżeństwa, co pokazuje mechanizm sprzężenia stosunku rodzinnoprawnego z działaniami administracji stanu cywilnego. Akt małżeństwa, jego rejestracja, równolegle występujący w sferze normowanej przepisami kodeksowymi (k.r.o.) i pozakodeksowymi (p.a.s.c.), staje się zdarzeniem zarówno administracyjnym, jak i rodzinnym.

Pogranicze obu ustaw widoczne jest także w przepisach odsyłających, za pomocą których legislator włącza określone normy prawa rodzinnego w ramy prawa administracyjnego.

¹⁹ Zob. np. J. Borkowski, *Określenie administracji i prawa administracyjnego*, [w:] J. Starościak (red.), *System prawa administracyjnego*, t. 1, Wrocław 1977, s. 50, 75-77.

²⁰ F. Longchamps, *op. cit.*, s. 19.

²¹ Analogiczna analiza przeprowadzona w drugą stronę pokazuje niemalże tyle samo odwołań do przepisów k.r.o. na gruncie ustawy p.a.s.c. Ponieważ w tym przypadku można mówić o publicyzacji, uadministracyjnieniu, prawa rodzinnego, to zgodnie z przyjętymi założeniami wspomniane zagadnienie nie jest podejmowane w niniejszej publikacji.

Przykładem takiego odesłania na płaszczyźnie k.r.o. jest przepis art. 3 § 1, nakładający na nupturientów obowiązek złożenia lub przedstawienia kierownikowi USC dokumentów niezbędnych do zawarcia małżeństwa, określonych w odrębny przepisach, czyli w art. 76-80 p.a.s.c.

Współdomena prawa administracyjnego i rodzinnego mieści w sobie także problematykę wzajemnych wpływów pojęciowych. Ustawodawca, kierując się dyrektywami poprawności języka aktu prawnego, używa tych samych nazw zawsze w tym samym znaczeniu zarówno na płaszczyźnie kodeksu rodzinnego, jak i prawa o rejestracji stanu cywilnego. Stosowana terminologia świadczy o jego racjonalności i konsekwencji zachowanej w wypowiedziach administracyjnoprawnych w odniesieniu do np. władczych czynności kierownika USC, skoro przepisy p.a.s.c. operują tymi samymi pojęciami-nazwami, co k.r.o., typu: „sporządzi akt małżeństwa“ (art. 1 § 2), „wydaje zaświadczenie“ (art 4¹) czy też „odmówi przyjęcia oświadczeń“ (art. 5)²².

3. Dualizm drugiego stopnia

3.1. Metodologia wyżej prowadzonych rozważań zostanie odwzorowana w konstrukcji niniejszych analiz. Jedna z trzech analogii wiąże się z koniecznością poczynienia pewnych założeń ramowych, by uzasadnić tezę o kanonizacji p.a.s.c. Pierwsze, prawo kanoniczne to zbiór norm prawnych ustanowionych przez kompetentne organy Kościoła katolickiego regulujące jego organizację i aktywność wiernych w celu realizacji teologicznej misji Kościoła. Prawodawca kościelny ze względu na obrządki łacińsko-wschodnie skodyfikował normy tego prawa w KPK (*ius Ecclesiae latinae*) i w Kodeksie Kanonów Kościołów Wschodnich (*ius Ecclesiarum Orientalium*)²³. Kodeksy te obowiązują na całym obszarze Kościoła (*ius canonicum universale*) w przeciwieństwie do mocy prawnej *ius canonicum particulare*, obejmującego określone terytorium np. kraju czy diecezji. Termin „prawo kanoniczne” ma również drugi desygnat, oznacza dyscyplinę naukową, której przedmiotem badawczym są normy należące do systemu prawa kanonicznego.

Drugie założenie, prawo kanoniczne, będąc prawem własnym Kościoła, z jednej strony jest prawem autonomicznym (odrębnym, obcym) w stosunku do prawa polskiego, z drugiej – jego normy są uznawane (recypowane, stosowane) w porządku krajowym²⁴.

²² Por. P. Sobotko, *Zakres stosowania przepisów kodeksu postępowania administracyjnego w sprawach dotyczących rejestracji stan cywilnego. Rozważania na kanwie wyroku WSA w Olsztynie (II SA/OI 415/10)*, „Metryka” 2011, nr 2, s. 48-49.

²³ Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich ogłoszony przez papieża Jana Pawła II dnia 18 października 1990 r., promulgowany w „Acta Apostolicae Sedis” 1990, vol. 82, s. 1044-1363. Na temat pojęcia prawa kanonicznego szerzej m.in. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, t. 1, Warszawa 2002, s. 17-31.

²⁴ Wzajemne relacje między państwem i Kościołem w polskim prawodawstwie ukształtowane zostały na zasadach: autonomii i niezależności oraz współdziałania, normowanych w art. 25 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.) i art. 1 konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską podpisanego w dniu 28 lipca 1993 r. w Warszawie (Dz. U. z 1998 r, Nr 51, poz. 318). Zob. także art. 2 i 3 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 2013 r., poz. 1169 z późn. zm.). Por. kan. 22

Prawo kościelne, nie będąc ani *iure privato*, ani też *iure publico*, jest *iure proprio*. Wytacza ono własny obszar prawny, rozciągający się zawsze na terenie określonego państwa, normowanym prawem krajowym. Ta wspólna przestrzeń nakładania się obszarów prawnych wymusza koegzystencję obu społeczności: kościelnej i państwowej. „Kościół nie może ignorować prawa państwowego, a państwo powinno – *si casus ferat* – brać pod uwagę prawo kościelne”²⁵. Interferencja obu porządków prawnych jest szczególnie widoczna w tzw. sprawach mieszanych (*res mixtae*), do których należy prawo małżeńskie. Z natury rzeczy instytucja małżeństwa pozostaje w centrum uwagi, niemalże w równym stopniu, państwa i Kościoła. Wprowadzenie do polskiego systemu jurydycznego w 1998 r. możliwości zawierania małżeństwa „konkordatowego” jest wyrazem urzeczywistnienia dwóch konstytucyjno-konkordatowych zasad o charakterze aksjonormatywnych: poszanowania autonomii i niezależności państwa i Kościoła, „każdego w swoim zakresie” oraz współdziałania tych swoistych związków publicznoprawnych „dla dobra człowieka i dobra wspólnego”²⁶.

3.2. Druga analogia będąca logicznym następstwem przyjętej koncepcji rozważań zachodzi na osi definiowania tytułowych pojęć. Zatem kanonizacja p.a.s.c. polega na uznaniu przez państwo za skuteczne w krajowym porządku prawnym tej kategorii norm prawa kanonicznego, które wiążą się z działaniami administracji konfesyjnej w zakresie zawarcia i rejestracji małżeństwa „konkordatowego”. Zjawisko takiej kanonizacji zachodzi wtedy, gdy prawodawca państwowy, respektując dualizm prawa małżeńskiego, synchronizuje konkurencyjne reżimy prawne. W praktyce oznacza to rezygnację z uregulowania materii należącej do prawa kościelnego i uznanie norm kanonicznych za wiążące na forum państwowym. Instrumentem zapewniającym skuteczność prawa kanonicznego na gruncie prawa polskiego jest wola legislatora państwowego wyrażona w formie ustawy lub umowy zawartej między organami władzy państwowej i konfesyjnej²⁷. Uznanie (legitymizacja) norm kanonicznych następuje, gdy przepisy *ius civile* odsyłają do przepisów *ius canonicum*. Innymi słowy, z dyspozycji normy prawnej danego przepisu można wywieść jednoznaczny obowiązek uznania (stosowania) prawa kanonicznego w prawie państwowym.

KPK traktujący o wzajemnym stosunku prawa kanonicznego i prawa świeckiego, określanym przez prawodawcę kościelnego *leges civiles*.

²⁵ R. Sobański, *Prawo kanoniczne a krajowy porządek prawny*, „Państwo i Prawo” 1999, z. 6, s. 15. Problematyka powiązań prawa kanonicznego i prawa polskiego stanowi przedmiot analiz nie tylko nauk prawnych, lecz również orzecznictwa sądowego, zwłaszcza Sądu Najwyższego i Naczelnego Sądu Administracyjnego. Mimo braku jednolitej linii orzeczniczej judykatura, uznając autonomiczny charakter prawodawstwa kościelnego dopuszcza możliwość subsydiarnej skuteczności norm kanonicznych w prawie polskim. Zob. np. orzeczenie SN z dnia 27 lipca 2000 r. (IV CKN 88/00), „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2003, z. 9, poz. 15; wyrok NSA z dnia 8 stycznia 2008 r. (II GSK 286/07), „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2009, nr 2, poz. 18. Szerzej na ten temat B. Rakoczy, *Ustawa o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 33-42.

²⁶ Wspomniane zasady wyszczególnione zostały w przyp. 24. Szerzej na ten temat: A. Szadok-Bratuń, *Instytucja zawierania małżeństwa „konkordatowego” – refleksje aksjonormatywne*, [w:] A. Błaś, K. Nowacki (red.), *Współczesne europejskie problemy prawa administracyjnego i administracji publicznej*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2770, „Prawo” 2005, t. CCXCV, s. 397 i n.

²⁷ Zob. A. Szadok-Bratuń, *Procedura zawierania...*, s. 66-67.

Wobec fenomenu kanonizacji prawa polskiego wolno zastosować także termin odwrócony: „cywilizacja”, „upaństwowienie” prawa kanonicznego, skoro kanonizacja *in genere* to przejście przez państwo do krajowego (cywilnego) porządku prawnego norm prawa kanonicznego i nadanie im mocy wiążącej²⁸. W literaturze przedmiotu używane są zamiennie terminy synonimiczne typu: „uznanie”, „legitymizacja” czy „recepca”²⁹. Ekstrapolacja systematyzacji recepcji prawa, zaprezentowana przez A. Tunię, na płaszczyznę prowadzonych analiz pozwala wyróżnić następujące rodzaje kanonizacji p.a.s.c.: normatywną, werbalną, częściową, odsyłającą, dorozumianą i pośrednią³⁰.

Pierwszy typ kanonizacji polega na przejściu określonych norm prawa kanonicznego regulujących przedmiot kanonizowany (recypowany), drugi – zwrotów i terminów kanonicznych. Oczywiście, istota wyszczególnionych rodzajów kanonizacji tkwi w ich parcjalności (trzeci typ kanonizacji), państwo nie przejmuje całej instytucji małżeństwa kanonicznego do swojego porządku prawnego, lecz tylko jej fragment – formę zawarcia małżeństwa i nomenklaturę stosowaną wobec celebransa konfesyjnego. Kanonizacja odsyłająca ma charakter dorozumiany i wyraża się w braku wyraźnego odesłanie do konkretnych norm kanonicznych, a konieczność ich stosowania wynika z konstrukcji odpowiedniego przepisu p.a.s.c. Innymi słowy, obowiązek ten określony w stosownym przepisie prawa rodzimego nie został sprecyzowany w sposób wyraźny, lecz nie ma innej możliwości jego rekonstrukcji, jak tylko przez odesłanie do prawa kanonicznego³¹. Ten rodzaj kanonizacji, idąc za R. Sobańskim, *per analogiam* można nazwać kanonizacją „dynamiczną”, „otwartą” czy też „*in blanco*”³². Kanonizacja pośrednia polega na przejściu przez p.a.s.c. norm kanonicznych odnoszących się do zawierania małżeństwa w formie kanonicznej za pośrednictwem norm kodeksowych. Tak więc prawem pośredniczącym w przejmowaniu konkordatowego wzorca zawierania małżeństwa jest prawo rodzinne. Mamy tu zatem do czynienia z dwufazową kanonizacją prawa polskiego: pierwotną zachodzącą na gruncie materialnoprawnych uregulowań k.r.o. i wtórną warunkującą zakres kanonizacji formalnoprawnych przepisów p.a.s.c.

3.3. Trzecia i zarazem ostatnia analogia wynika z przyjętej metody badawczej, tj. reduplikacji schematu rozważań. Zastosowanie jej przenosi problematykę dualizmu prawnego z poziomu teoretycznego na grunt prawa pozytywnego, niejako spajając cywilizację z kanonizacją p.a.s.c. Z wykładni gramatycznej i systemowej analizowanego materiału normatywnego wynika, że prawodawca, wprowadzając w życie kanoniczną, szerzej wyznaniową, formę zawarcia małżeństwa cywilnego, posłużył się wyszczególnionymi rodzajami kanonizacji p.a.s.c.

Pośrednią kanonizację p.a.s.c. odzwierciedla katalog kompetencji uprawnionego duchownego realizowanych w procedurze zawierania małżeństwa „konkordatowego”,

²⁸ Por. R. Sobański, *Kanonizacja prawa „cywilnego” w Kodeksie Prawa Kanonicznego*, „Studia Iuridica” 1994, t. 21, s. 308.

²⁹ Zob. A. Tunia, *Recepca prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*, Lublin 2015, zwłaszcza rozważania teoretyczno-prawne zamieszczone w rozdziale pierwszym i trzecim monografii.

³⁰ *Ibidem*, s. 29-37.

³¹ Por. *ibidem*, s. 152-153.

³² A. Sobański, *Kanonizacja prawa...*, s. 308. Por. A. Tunia, *op. cit.*, s. 32-33.

stanowiący podstawę odniesień do p.a.s.c., *in concreto* działań z zakresu rejestracji kierownika USC. Prawem pośredniczącym w tej swoistej kanonizacji są przepisy prawno-rodzinne pomieszczone w k.r.o. Egzemplifikacja kodeksowych kompetencji duchownego wygląda następująco:

- 1) przyjęcie zaświadczenia o braku okoliczności do zawarcia małżeństwa (art. 8 § 1);
- 2) przyjęcie oświadczeń o jednoczesnym zawarciu małżeństwa cywilnego (art. 1 § 2);
- 3) sporządzenie zaświadczenia stwierdzającego zawarcie małżeństwa cywilnego (art. 8 § 2);
- 4) przekazanie wymienionych zaświadczeń do USC (art. 8 § 3);
- 5) przyjęcie zapewnienia stwierdzającego brak wiedzy stron o okolicznościach wykluczających zawarcie małżeństwa (art. 9 § 2)³³.

Dorozumianej i zarazem odsyłającej kanonizacji p.a.s.c. należy doszukiwać się w przepisach regulujących tryb sporządzania aktu małżeństwa zawartego w formie kanonicznej (art. 87 ust. 3 p.a.s.c) oraz w delegacji ustawowej do ogłoszenia ministerialnego wykazu stanowisk kościelnych, których zajmowanie upoważnia do uczestnictwa w procedurze zawierania małżeństwa cywilnego w formie kanonicznej (art. 91 p.a.s.c.)³⁴. W konstrukcji wykazu stanowisk, jak i zaświadczenia stwierdzającego zawarcie małżeństwa (art. 87 ust. 3 pkt 3-4 p.a.s.c.) usankcjonowano dwie kategorie duchownych ze względu na możliwość wykonywania odmiennych kompetencji: przyjmowania oświadczeń o zawarciu małżeństwa i sporządzania zaświadczeń stanowiących podstawą rejestracji tego zdarzenia. Prawodawca państwowy w porozumieniu z władzami Kościoła dookreślił w dychotomicznym wykazie stanowisk³⁵ pojęcie osoby duchownej, realizującej wyszczególnione kategorie zadań z zakresu administracji stanu cywilnego. Zgodnie z brzmieniem tego wykazu osobą uprawnioną do przyjęcia oświadczeń o zawarciu małżeństwa jest duchowny, zajmujący następujące stanowiska: ordynariusz miejsca (biskup diecezjalny, administrator apostolski, administrator diecezji, wikariusz generalny, wikariusz biskupi), biskup polowy, proboszcz, administrator parafii, duchowny odpowiednio delegowany. Analogicznie prezentuje się katalog stanowisk, których zajmowanie upoważnia do sporządzenia oraz przekazania zaświadczenia stwierdzającego zawarcie małżeństwa: ordynariusz miejsca (biskup diecezjalny, administrator apostolski, administrator diecezji, wikariusz generalny, wikariusz biskupi), biskup polowy, proboszcz, administrator parafii, wikariusz lub inny duchowny odpowiednio delegowany w zastępstwie proboszcza.

Można przyjąć, że zaprezentowany dualny katalog osób duchownych urzeczywistnia kanonizację odsyłającą o charakterze dorozumianym z jej podtypami – *sit litentia*

³³ Ostatnia z wymienionych kompetencji duchownego jest realizowana wyłącznie w przypadku zawierania małżeństwa w niebezpieczeństwie śmierci. Zob. szerzej A. Szadok-Bratuń, *Procedura zawierania...*, s. 256 i n.

³⁴ Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 lutego 2015 r. w sprawie ogłoszenia wykazu stanowisk, których zajmowanie upoważnia do przyjmowania oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński oraz sporządzenia zaświadczeń stanowiących podstawę sporządzenia aktu małżeństwa zawartego w sposób określony w art. 1 § 2 i 3 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (M. P. poz. 230).

³⁵ Zob. część I pkt 1 oraz część II pkt 1 załącznika do powyższego obwieszczenia Ministra Spraw Wewnętrznych.

verbo – kanonizacją: normatywną i terminologiczną. Ustawodawca nie przejął do państwowego porządku prawnego w sposób wyraźny norm kanonicznoprawnych określających nomenklaturę i status uprawnionych duchownych, odsyłając wprost do odpowiednich regulacji KPK. Konieczność ich uznania wynika z blankietowej konstrukcji przywołanych artykułów p.a.s.c., określonych umownie przepisami kanonizującymi, tj. odsyłającymi do prawa kanonicznego oraz z braku spójności i zupełności wykazu stanowisk kościelnych. Implikatywnie wykaz osób duchownych piastujących stanowiska w administracji kościelnej nie może być stosowany bez uwzględnienia *ius canonicum*, skoro nie ma on charakteru autonomicznego, tym samym zastępczego, wobec norm prawa kanonicznego precyzujących pojęcie „osoby duchownej”³⁶.

W konsekwencji zastosowanie przez polskiego legislatora mechanizmu kanonizacji konkludentnej o charakterze normatywno-terminologicznym, jak należy sądzić, doprowadziło do uznania w krajowym porządku prawnym kompleksu przepisów KPK odnoszących się do poszczególnych kategorii duchownych uczestniczących w procedurze zawierania małżeństwa cywilnego w formie kanonicznej. Przepisy prawa krajowego zasadnie milczą w kwestii wykazu uprawnionych duchownych, pozostawiając ją prawodawcy kościelnemu, w czym wyraża się wola budowania harmonii prawnej w tzw. sprawach mieszanych należących do obu społeczności: państwowej i kościelnej.

4. Implikacje

Prowadzone rozmyślenia uświadamiają złożoność uwikłań przedmiotowych – normatywnych i metapredmiotowych – metodologicznych tytułowej problematyki. Przestrzeń juredyczno-pojęciowa wytycza nieomal geometryczne współzależności w dziedzinie systematyzacji autonomicznych i zarazem komplementarnych porządków prawnych: państwa i Kościoła. Pogranicze działów prawa wewnętrznego: administracyjnego i cywilnego oraz nakładające się na nie pogranicze odrębnych systemów prawnych: polskiego i kanonicznego należą do jednego z ciekawszych tematów badawczych w systematyce prawa opisywanych m.in. w ujęciu kontrapozycyjnym: monistycznym – pluralistycznym, czy też diachronicznym (dynamicznym) – synchronicznym (statycznym). Prezentowane zagadnienie lokuje się w dwóch wymiarach: pionowym, gdyż ukazuje w klasycznym monocentrycznym systemie prawa krajowego relacje między normami kodeksowymi (k.r.o.) i normami ustawowymi (p.a.s.c.) oraz poziomym, gdyż wpisuje się w nieklasyczną koncepcję multicentryczności systemu prawnego zaproponowaną przez E. Łętowską³⁷. Przenosząc autorskie rozumienie multicentryczności na grunt prowadzonych analiz można powiedzieć, że polega ona na występowaniu w jednym obszarze prawnym co najmniej dwóch równorzędnych źródeł prawa, czyli na koegzystencji alternatywnych jakościowo systemów prawnych, pochodzących z różnorodnych centrów prawotwórczych: krajowego i kościelnego. Ukształtowana w kognitywnej

³⁶ Zob. A. Tunia, *op. cit.*, s. 200-202.

³⁷ E. Łętowska, *Multicentryczność współczesnego systemu prawa i jej konsekwencje*, „Państwo i Prawo” 2005, z. 4, s. 3-10.

refleksji geometria dwóch płaszczyzn prawnych jest przykładem wewnątrzsystemowego monocentryzmu i zewnątrzsystemowego multicentryzmu, co kapitałnie oddają „niestarzejące” się słowa Profesora Jana Jeżewskiego:

W nowym podejściu systematyzacyjnym nie usuwa się zjawiska interferencji, a tylko można zmieniać jego zakres zgodnie z zamierzeniem badawczym, włączając w zakres badań «niezdecydowane» z klasyfikacyjnego punktu widzenia elementy normatywne. Słowem, nie idzie o to by dzielić, lecz aby wyodrębnić³⁸.

Civilization and canonization of the law on civil registry records acts

Abstract

In the Polish legal doctrine the dispute over the place of two normative acts – the Family and Care Code and the law on Civil Registry Records acts – in the civil law system returns from time to time. One of the advantages of this dispute is the possibility of showing the interference of public and private law. The introduction to the domestic jurisprudence the canonical form of civil marriage resulted in the incorporation of certain elements of the canon law into it. Hence, it is possible to speak of the dualistic construction of permeation of legal regimes in the fora of state law and canon law. This specific frontier is reflected by the subject specificity of the law on civil status records characterized by two-staged, dual merging of different legal orders. At the first stage, in the area of the state legal system, there is dualism: administrative law (public) – family law (private). At the other, in the area of interference of the Polish and religious legal order, there is dualism: state law – canon law. The first-degree dualism was conventionally defined as the „civilization” of the law on civil registry records acts and the second-degree dualism – the „canonization” of the civil-law code.

Key words

permeation of legal orders, dualism of law, family and care code, canon law, law on civil registry records, canonical form of civil marriage.

Dr Aleksandra Szadok-Bratuń – adiunkt w Zakładzie Prawa Administracyjnego Instytutu Nauk Administracyjnych na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

Literatura

Andrzejewski M., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2006

Borkowski J., *Określenie administracji i prawa administracyjnego*, [w:] J. Starościk (red.), *System prawa administracyjnego*, t. 1, Wrocław 1977

Gajda J., *Nowe prawo o aktach stanu cywilnego z 28 listopada 2014 r. – kilka pierwszych refleksji*, „Technika i USC” 2015, nr 1

³⁸ J. Jeżewski, *op. cit.*, s. 9.

- Gondorek K., Ustowska A., *Prawo o aktach stanu cywilnego z komentarzem. Przepisy wykonawcze i związkowe*, Warszawa 1991
- Holewińska-Lapińska E., *Opinia sędziów na temat przedstawionego w „Zielonej księdze” usytuowania prawa rodzinnego w przyszłej kodyfikacji*, „Rodzina i Prawo” 2008, nr 9-10
- Jeżewski J., *Administracja pod rządem prawa cywilnego. Z badań porównawczych nauki prawa administracyjnego*, „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, Seria A, Nr 164, Wrocław 1974
- Kasprzyk P., *Relacje pomiędzy wójtem (burmistrzem, prezydentem miasta) a zawodowym kierownikiem USC w prawie polskim*, „Metryka” 2015, nr 1
- Kodex Napoleona z przypisami. Xiąg trzy*, Warszawa 1810, cyfrowe wydanie dostępne w Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Wrocławskiego pod adresem online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/3661> [dostęp: 3.11.2017]
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978
- Langrod J.S., *Instytucje prawa administracyjnego. Zarys części ogólnej*, t. 1, Kraków 1948
- Litwin J., *Prawo o aktach stanu cywilnego. Komentarz*, Warszawa 1961
- Litwin J., *Prawo o aktach stanu cywilnego z komentarzem*, Łódź 1949
- Longchamps F., *Problemy pogranicza prawa administracyjnego*, „Studia Prawnicze” 1967, z. 16
- Łętowska E., *Multicentryczność współczesnego systemu prawa i jej konsekwencje*, „Państwo i Prawo” 2005, z. 4
- Maciejko W., *Osobowe prawo administracyjne*, Warszawa 2007
- Nazar M., *Problemy nowelizacji prawa rodzinnego*, „Rejent” 2005, nr 9
- Pawłuk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, t. 1, Warszawa 2002
- Radwański Z., *Miejsce prawa rodzinnego w systemie prawa*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 1
- Radwański Z., *Problemy kodyfikacji prawa rodzinnego*, [w:] J. Bleszyński, J. Rajski (red.), *Rozprawy z prawa cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Witolda Czachurskiego*, Warszawa 1985
- Radwański Z., *Zielona księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego Rzeczypospolitej Polskiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007, z. 1
- Radwański Z. (red.), *Zielona księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2006
- Rakoczy B., *Ustawa o stosunku państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2008
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009
- Sobański R., *Kanonizacja prawa „cywilnego” w Kodeksie Prawa Kanonicznego*, „Studia Iuridica” 1994, t. 21
- Sobański R., *Prawo kanoniczne a krajowy porządek prawny*, „Państwo i Prawo” 1999, z. 6,
- Sobotko P., *Zakres stosowania przepisów kodeksu postępowania administracyjnego w sprawach dotyczących rejestracji stan cywilnego. Rozważania na kanwie wyroku WSA w Olsztynie (II SA/Ol 415/10)*, „Metryka” 2011, nr 2

Szadok-Bratuń A., *Instytucja zawierania małżeństwa „konkordatowego” – refleksje aksjonormatywne*, [w:] A. Błaś, K. Nowacki (red.), *Współczesne europejskie problemy prawa administracyjnego i administracji publicznej*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2770, „Prawo” 2005. t. CCXCV

Szadok-Bratuń A., *Procedura zawierania małżeństwa w kontekście polskiego prawa administracyjnego*, Wrocław 2013

Tunia A., *Recepcja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*, Lublin 2015

Wolter A., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1986